

Betekintés az onomasziológiai rokon magyar és (kárpát)ukrán szavak alakulásmódjába. 1. B e v e z e t é s . – Írásomnak az a meghatározó alapgondolata, hogy egy adott nyelvnek a feledés homályába merült keletkezési indítékú szavát – vagyis azt, hogy a (rég)múltban mi motiválhatta megjelenését – alkalmasint oly módon is meg lehet fejteni, ha s z e m b e s í t j ü k egy másik nyelv mindmáig ismert megnevezési/szemléleti indítékú onomasziológiai párjával. Az alábbiakban ezt az alapgondolatot igyekszem életre kelteni néhány szemléleti kapcsolatban álló szóegyüttes segítségével. Összepárosított példáimat főként a m a g y a r é s (k á r p á t) ukrán nyelv szókincséből merítem, minthogy huzamosan érintkező történelmük folyamán egymást számos jövevényszóval, tükörszóval, valamint tükörkifejezéssel is gazdagították¹. Például: *kereskedés* ’üzlethelyiség,

¹ Hasonló módszerrel készült közelmúltban megjelent tanulmányom: Betekintés néhány azonos szemléletet tükröző magyar és (kárpát)ukrán szó keletkezés módjába. In: Hungaro-ruthenica IV. Szerk. KOCSIS MIHÁLY. Szeged, 2008. 159–69.

bolt' → *гляданка* 'ua.' (HRINČENKO 1: 292); *b o l o n d g o m b a* → *д у р н а з у б а* (CSOPEI 61, *зуба* a.); *szekerezik* 'szekéren közlekedik, utazik' → *возитися* 'ua.' (uo. 34); *édes* (szeretett személy bizalmas megszólításaként:) 'drága, kedves, aranyos' → *солодкий* 'ua.' (Й. О. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958. 40; vö. *солодкі мої* 'édeseim'); *gyalogbab* → *нішії насупі* (uo. 34); *megy, visz, jár* lovon, szekéren, vonaton, autón, repülőgépen → *іти, нести, ходити* на коні, на возі, в автомашині, в поїзді, в літаку і т. д. (uo. 22, 29, 45; az ukránban: *їхати*); *szülő* 'apa, ill. anya' → *родич* 'ua.' (uo. 37; – az ukránban 'rokon' és 'szülő'); *önt* vizet, tejet, olajat, pálinkát, bort → *сипати* воду, молоко, олій, горілку, вино (uo. 38; az ukránban: *лити, наливати*); *gyalogszekér* (Háromszék, Sepsiszentgyörgy stb.) 'teherhordásra szolgáló kézikocsi; gyalogkocsi' (ÚMTsz. 2: 726) → *воз нішій* 'ua.', ebben a régi közmondásban: *Дівка якъ возъ нѣшій, все кладі* [= A leány olyan, mint a gyalogszekér, állandóan raknod kell (rá)] (ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1958. 1: 45. szőláp); stb. – Néhány kárpátukrán (ruszin) hatásra létrejött magyar nyelvjárási tükörszó (a saját gyűjtésemből): *зажене субі* → *hajt magának* 'szerez': *Valahonnan majd hajt magának menyasszonyt* (Fornos); *застыне* → *meghül* 'megkeményedik': *Meg van hülve a vaj, mán el nem tudom kenni* (Szernye); *высып* → *kiömlés* 'kiütés (a bőrön)': *Kiömlés van rajta* (Rafajnóújfalu); *рыло* → *túró* 'disznóorr' (Vári, Técső); *выкорчовати* → *kibokrol* 'kiirt (bokrokat)'; *соска* → *szopor* 'cucli'; *чіпляється* → *aggatózik* 'kötekedik; incselkedik' (Dercen); stb.

Kutatásom tehát konkrétan arra irányul, hogy a meghatározott módon összefűzőtt szópárok révén bizonyítékokhoz juthassak akár a (kárpát)ukrán, akár a magyar szóegyed elhomályosult vagy már teljesen elfelejtett keletkezési indítékának megértéséhez, származásának tisztázásához.

A párokba társított szavakra áttérve meg kell jegyezni: a feldolgozás során figyelembe veszem mind a szláv, mind a finnugor nyelvek – lehetséges vagy szükséges – támogató vallomását, ugyanakkor nem törekszem részletes adatolásra, hanem csak annyi bizonyítékkal élek, amennyi elengedhetetlenül szükséges a kitűzött feladat megnyugtató tisztázásához.

2. *Magyar deres ~ ukrán кобу́ла*. – A hajdani 'botbüntetés végrehajtásához használt pad'-ot, a *botozó*-t (Tiszabökény: ÚMTsz. 1: 576) népünk – keserű gúnnnyal – *deres* néven emlegette, létrehozva e megnevezéssel a *deresre húz valakit, deresre fektet valakit, megfekszi a derest*-féle kifejezéseket (ÉrtSz. 1: 993). Ez a szó egyébként ugyanilyen jelentésben átkerült a környező nyelvekbe is; vö. pl.: lengyel *dereś, derés*; kárpátukrán, szlovák, cseh *dereš*; szlovén *dérez*; román *deres*; erdélyi német – népetimológiával – *dreschb a n k, dresch k r i e g e n* (EtSz. *deres* a.). A magyar *deres*-nek az említett szláv nyelvekben való meghonosodásához, szerintem, az is nagyban hozzájárult, hogy népetimológiásan asszociálódott a 'tép, nyúz' jelentésű *drzeć* (lengyel), *dřiti* (cseh), *drec* (szlovák), *dřéc* (szlovén), *dpúmu* (szerbhorvát) igékkel (a példákat l. az EtSlSlJaz. 4: 209 **depmu* a.; vö. még: VASMER: EtSlRusJaz. 1: 504 *depý, dpamь* a.). Ezt igazolja a kárpátaljai születésű ruszin DOVHOVICS BAZILnak, a Magyar Tudós Társaság tagjának 1835-ben összeállított magyar–oroszl [= 'ruszin, ukrán, nagyoroszl] szójegyzéke; a szerző ugyanis a magyar 'büntetőpad' jelentésű *deres*-ben a ruszin „*deru, deres* [olv. *dereś*] = *nyuzok, nyuzol*” ígét véli felismerni (Й. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ – Ю. САК – Я. ШТЕРНБЕРГ, Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород, 2003. 62).

Napjainkban azonban már nem annyira világos (és ezért kelthet némi kételyt is), hogy e büntetőlócának hajdani magyar névadója a tájnyelvi 'szürke ló' jelentésű *deres* volt, amelyről tudjuk, hogy „a *dér* szónak -s melléknévképzős főnevesült származéka” (TESz. 1:

619). Arra a kérdésre, hogy vajon miben rejlik e névátvitel indítéka, motiváltsága, összetettebb válasz adható. Először is: abban, hogy a „szürke és fehér lovat néha g ú n y o s a n emlegeti a nép”, azaz nem tartozik a (leg)kedvelt(ebb) *fakó, sárga, pej* lószínei közé; például: *F e h é r l ó n a k, világos felhőnek, mosolygó menyecskének nem kell hinni* (CzF. 3: 1504, ló a.); vagy: *Margit asszony, d e r e s l ó, ritka válik benne jó* (CzF. 1: 1210, *deres*¹ a.). Másodsor: közrejátszott a népetimológia is, tudniillik a *lócá-t*, illetve *lóká-t* olyan kicsinyítő képzős *-ca, -ka* származékoknak vélhette a nép, amelyeknek „gyökében” a *ló* állatnév van. Így látta ezt CZUCZOR és FOGARASI is: „*Lócza* ... magyar elemzéssel ’lócza’ vagy átv[itt] értelmű szó a *ló* gyöktől, s am. (fa) lovacska, sőt csakugyan másképp: *lóka*; innét oly lócát, melyre a pálczautésekre ítéleteket fektetni szokták, gúnyosan *vak ló*-nak v[agy] *deres*-nek nevezi a képes kifejezéseket kedvelő magyar nép” (CzF. 3: 1518, *lócza* a.). A *vakló* összetételben a *vak* előtag tudniillik a vele jelölt tárgy nem igazi, nem valódi voltára utal, vagyis a *ló*-nak látszatát „álozza” [’színleli, tettet’] (CzF. 6: 750, *vak* a.). A *deres* meg a *vakló* igen találó megnevezésének mikéntjéhez minden bizonnyal hozzájárult az is, amit az egykori szemlélő-névadó – képből kifejezve – észlelt: azt a szerencsétlen elítéltet látta, akinek a könnyen mozgatható – sok helyen még négy kerékkel is ellátott – lócára kötözték a kezét-lábát, miközben a bot, korbács vagy vessző ritmikus csapásai alatt megrándult, „megugrott” – lócastól – a meggyötört teste. Egy ilyen kép könnyedén kelthette a nézőben a (felső) testét ütemesen mozgató – mintegy a *ló* és lovasa mozdulatait együttesen láttató – „lőhátas” képzetét.

Az ukrán és az orosz nyelvben is a mienkéhez hasonló – pejoratív jelentésárnyalaton alapuló – képzettársítás eredményeként keletkezhetett e büntetőpad neve: ukr. *коби́ла*, -ли ’rossz, elcsigázott ló’ (← ’kanca’) → ’deszkapad vagy emelvény, amelyen a bűnözőket megfenyítették’: *Норовиста як коби́ла* [= Szeszélyes, mint a kanca]; *Старій коби́лі не брикаться, сивій бабі не цілуваться* [= Vén kanca ne rúgjon ki a hámból, ősz vénasszony ne csókolózzon] (HRINČENKO 2: 259); | or. *кобы́ла* ’gebe’ (← ’ló nőténye’) → ’deszkaállvány, amelyen megkorbácsolták stb. a bűnözőket’: *Отець его на кобы́ле ездил, да не верхом* [= Az apja gebén járt, de nem hátszalonon]; *На кобы́лу поїду, а в каты не поїду* [= Gebére megyek (inkább), de bakónak nem megyek], tudniillik a hóhérok a bakónak kiválasztott bűnözőt nem részesítik fenyítésben (*в каты, палачи беруть пресупника, не наказывая*; DAL² 1955. 2: 127, *кобы́ла* a.). Láthatjuk tehát, hogy a botbüntetés végrehajtásához használt padnak a nevét az ukrán és orosz nyelvben végbement – ám a névadási szemléletet mindig világosan megőrző – ’gebe’ → ’büntetőpad’ pejoratív jelentésváltozás teremtette meg.

Érdemes megjegyezni, hogy a bűnös nyilvános megszégyenítésére a helységek piacán vagy szélén álló pellengér szolgált, amelyik nemcsak szégyenoszlop vagy ketrec volt, hanem *faló* is. Kolozsvárról, Tordáról és Kézdivásárhelyről több régi adatunk van „arra a – hihetőleg egykor másutt is ismeretes – büntető szokásra, hogy a valamilyen bűnben/vétekben leledzőt a piacon felállított f a l ó r a [én ritkítottam; M. S.] kötözték, és az ítéletben meghatározott két óráig – másoknak elrettentő például, ország-világ csúfjára – ott tartották” (SzT. 3: 661, *fa-ló* a.); pl.: 1668: Tötték fel az fa-lóra Nagy György Katát. | 1738: A fa lovat, a perengelt [= ’pellengért’] a varoshaza mellet valo utat csinaltuk. | 1762: Az ... Város Piattzán lévő fa lora, az holnap, u. m. Szomboti vásár napján fel ültetessék [ti. Várdi Szabó Pál], s 8 órától fogva 10 oraig, ottan tartattassék, consequenter midőn onnan le vétetik, leg ottan alotta, a fen irt 40 pálcza ütéseket végye, azután eresztessék szabadon... (uo.). – Ilyen falóról tesz említést a következő mondat írója is: 1700: „Az szőlő gyöpűje, úgy szőlőkre menő kapuk és hágcsoók ... emberül megcsináltattassanak, ... annak elrontói penig vagy elhordói

a kiket elérik, keményen megverettessenek, v a g y *falóra* tolatassanak” (Oklsz. 209, *faló* a.). Látható, hogy a TESz. (2: 777, *ló* 7. jelentése a.) is, meg az EWUng. (2: 902, *ló* a.) is tévedett abban, hogy ezt a falovat deresként, botbüntetéskor használt padként (németül: *Prügelbank*-ként) értelmezte. Erről egyébként maga az általam ritkított vagy kötőszó is tájékoztat, mivel a két állítmány között nem a ’más szóval, más néven, más kifejezéssel’ jelentést hordozza, hanem az egymáshoz közel álló, egy kategóriába tartozó szembeállított tárgyak közül való választást fejezi ki.

3. Magyar *háztűznéző* ~ ukrán *печозглядуні*. – Az ukrán nyelvjárási *печозглядуні* [= háztűzsimító, tkp. kemencesimító] nevezetű, egyébként régi népi párválasztási szokásnak alapvető cselekményét, valamint ennek az összetételnek a *глядуні* utótagját HRINČENKO így magyarázza: a kérő családjánál, házánál látogatást tevő menyasszonyul kiszemelt leány szülei, rokonai úgy tesznek, mintha javítanák, s i m í t a n á k (*глядят*), tapasztalják a házban levő kemencét, s ezért meg is vendégelik őket. A bejövetelüket kísérő énekeikben azonban ez áll: „*Приїшли ми нечі глядаму*” [= Eljöttünk a tűzhelyet (meg)nézni], de nem *глядуні* [’simítani’]; valószínű tehát, hogy a ’simítani’ jelentésű *глядуні* a ’nézni’ értelmű *глядаму* igének népetimológiás változata; ebben az esetben a *печозглядуні* azonos lehet a másutt ismert elsődleges keletkezésű *печозглядуні* [= tűzhelynéző, tkp. kemencénéző] összetett szóval (HRINČENKO 3: 150).

Ezt a magyarázatot megerősítik az e fogalom egészére igencsak emlékeztető magyar nyelvjárási *háztűzlátó*, *háztűznéző*-féle összetételek utótagjai. Egy 1736-ban kelt levélben ez olvasható: „Nem értem [= ’tapasztaltam’], de hallottam régi emberektől, hogy régen olyan szokás is volt, az amely most is az székelyek között a közrend között megtartatik, hogy a leánynézés után a leány apja két atyafiát elküldötte a legény házához, azok *háztűzlátóknak* hivattattak, azokat is a legény cselédestől [= családostól] jó szívvel latta, megittatta, tánczoltatta; mikor azok visszatértenek, a legény leánykérőket küldött, ha a leányt oda ígérték, még megjelentette mikor megyen oda kézfogásra; azon nap elment” (SzT. 12: 880, *táncoltat* a.). Vegyük sorra a megfelelő magyar nyelvjárási kifejezéseket: *hásztűz látni* (Nagyszalonta), *háztűzlátni* (Körösjánosfalva) ’(házasulandó férfi) háztűznézőbe megy’; | *házlátáson* (határozóragos alak: Szenna) ’háztűznéző’; | *háztűznézni* (Győr vm.), *háztájlátni* (Zala m.) ’(a lány szülei) látogatást tesznek a kérő családjánál’; | *hásztűszhelynézőn* (határozóragos alak: Alsókálósa), *háztűznézés* (Balaton-mellék, Szigetvár vidéke), *háztájnézés* (Balaton-mellék, Balatonkeresztúr) ’a lány szüleinek esetleg magának a lánynak a kérő családjánál tett tájékozódó látogatása’; | *háztáj-nézők* (többes sz.: Dör), *háztáj-nⁱéz^üő* (Süsmeg), *háztájniz^üő* (Borsosgyőr, Csót, Marcalgergelyi) ’a kérő vagy a lány családjánál látogatást tevő személy’; stb. (ÚMTsz. 2: 897–8). A példákból kitűnik, hogy ezeknek a megnevezéseknek *háztűz* előtagja „együttesen az ’otthon’, a ’család’ fogalmát fejezi ki” (TESz. 2: 77, *háztűznéző* a.); ebbe természetesen beleértendő, szerintem, a ’gazdaság’ fogalma is, amiről szintúgy tanúszkodnak mind a *háztájnéző*, *háztájlátó*-féle összetételeknek *háztáj* előtagjai, mind a ’gazdaság’ jelentésű erdővidéki *háztáj* (ÚMTsz. 2: 898) főnév is.

Nem kétséges az sem, hogy az ukrán nyelvjárási *печозглядуні* [= ’tűzhelynéző, tkp. kemencénéző’] előtagjába – miként a mordvin erzű *печтурка ваномо* ’háztűznézni’ [tkp. kemencét nézni] (TESz. 2: 78, *háztűznéző* a.) jelzőjébe is – ugyancsak beleértendő az ’otthon’, a ’család’ és ’gazdaság’ együttes fogalma. Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a *печозглядуні* megnevezés utótagjának HRINČENKO-féle értelmezését helyesnek tartja az uk-

rán etimológiai szótár is, de nem fejt ki – a fentiekhez hasonlóan – a *печоголядини* összetétel tagjaiból kihámozható eredeti értelmet, azaz keletkezésének szemléleti hátterét (ECYM 4: 365, [*печоголядини*] a.).

A) Magyar *komor bika* ~ ukrán *хмурний вил*. – Nyelvészeinknek régtől fogva sok fejtörést okozott a *komor* 1. 'mogorva | rosszkedvű'; 2. 'kemény'; 3. 'zord, lehangelő (természeti jelenség) | sötét (ég, felhő)'; 4. 'rosszul herélt (bika, ló, juh)' stb. melléknév eredete. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára jelentős mennyiségű szakirodalmi előzmény kritikai értékelése, szintézise alapján azt a határozott véleményt fogalmazta meg, hogy e szavunk ismeretlen eredetű, ugyanis az eddigi finnugor, török, keleti szláv vagy német megoldási kísérletek nem vezettek eredményre (TESz. 2: 540, l. még EWUng. 1: 779). Lényegesnek tartom – a lejjebb bemutatandó indokok alapján – a TESz.-nek azt a megállapítását, miszerint „a 4. melléknévi jelentés létrejöttének alapja feltehetőleg a rosszul vagy későn herélt állat ingerlékenysége, rosszkedvűsége volt” (uo.). Nyelvjárásaink többségében a *komor*-nak ez a másodlagos jelentése – kifejtve – így fogalmazódik meg: 'félig vagy rosszul herélt (ló, bika, kan disznó, kos)', illetőleg (elvértve) 'kryptorchid, hererejtő (jószág)' és (úgyszintén elvértve) 'testi fogyatékoság vagy korai ellésből származó hiba miatt gyenge nemzőképességű (bika)' (ÚMTsz. 3: 456, *komor* a.). Említést érdemel, hogy BÁLINT SÁNDOR „Szegedi szótár”-ában több idetartozó adat is van. A szerző egy 1780-ban kelt forrás – a gyűjtés idejében már teljesen kihalt – *komor* főnévre hívja fel a figyelmet, amely a következő mondatban szerepel: „Udvarba egy *Komort* [bikáról van szó] szolgálk bévezettek”, majd ezt követik a szegedi köznyelvnek (már személyesen is hallott) összetett főnevei: *komorbika* 'féltökű bika' és *komorcsődör* vagy *komorló* 'olyan ló, amelynek herélés-kor csak a fél tökét sikerült kivenni' (SzegSz. 1: 802).

Alább egy ukrán és egy magyar mondatot „szembesíték” egymással. Mind a kettőnek az a figyelemre méltó sajátossága, hogy meglepően egybecsengő minőségjelzős szószervezete van. Az ukrán mondat HRINČENKO szótárában van „elrejtve” a többjelentésű *хмурний*, -á, -é szócikkben: 1. 'borús (idő)': *Хмурний день сьогодні* [= Ma borús nap van]; 2. 'komor, mogorva, szomorú, bánatos': *Чого ж ти, мила, така і вдень, і вночі хмурная* [= Miért vagy, kedves(em), éjjel-nappal olyan szomorú]; *Чого хмурні очка смутні* [= Szomorú szemcskéid miért oly bánatosak] és: *Хмурний вил чогось уже днів зо три хode* [= A k o m o r ö k ö r már vagy három napja ide-oda jár; HRINČENKO 4: 406). A második idézet Arany János Toldijából való: [Toldi Miklósnak] „Mint k o m o r b i k á é, olyan a járása, / Mint a barna éjfél, szeme pillantása” (1: 14).

Láthatjuk, hogy mind az ukrán, mind a magyar kiemelt szerkezet alárendelt jelzőjének hangalakja mintegy feltárja eredetbeli összetartozásukat. Azt sem tartom kizártnak, hogy az ukrán *хмурний вил* tulajdonképpen értelme megegyezik a *komor bika* magyar jelentésével. Mivel jobbára látásmód kérdése, hogy egy ilyen rosszul herélt állatot viselkedéséből, használhatóságából ítélve (még) bikának, avagy (már) ökörnek tartanak. Erre vö. 1795: „*Komornak* herélődött [bika]”, illetőleg 1842: „Egy alacsony term[etű] *komoros* ... ökör” (MNY. 1974: 476). Mindezek a körülmények arra utalnak, hogy érdemes közelebbről is megvizsgálnunk a magyar *komor* szó eredetét.

Tudnunk kell, hogy az ukránban a *хмурний* (= хмур/н/ий) szerkezetű melléknévnek van egy régebbi keletkezésű *хмурий* (= хмур/ий) változata is; vö. *хмурий, -а, -е: Обличчя збіліле, хмур е* [= Az arca sápadt, k o m o r]; *І пішов до неї плачучи хмурий та невеселий* [= És sírva ment hozzá, hangulata k o m o r meg borús volt]. Közvetlenül ehhez

az utóbbihoz kapcsolódik – többek között – még a *хму́рится*, *-рюся*, *-пиися* 'homlokát, szemöldökét összeráncolja, elkomorodik, mérges, elégedetlen' ige, valamint a *хмурово́кий*, *хмуро́кий*, *-а*, *-е* 'komor, mogorva tekintetű, azaz komor, mogorva, mérges'; tkp. 'komor-szemű' összetett szó előtagja (HRINČENKO 4: 406). Ide sorjázunk továbbá még a következő orosz, illetőleg szláv nyelvi példák is: óorosz *хму́рый*, ebben a szövegkörnyezetben: „въ тотъ часъ увидѣли отъ вѣтровъ сѣверныхъ хму́рыя оболока” [= '(és) akkor meglátták az északi szelektől űzött komor felhőket'], mai orosz *хму́рый*, *-ая*, *-ое* 'zord, komor, mogorva', valamint a különböző nyelvjárásaiban járatos *хму́рый*, *-ая*, *-ое* 'szürke', *хму́ра* [nőnemű] 'komor, mogorva ember', *хму́ра* 'borús idő', *хмур* 'szemerklélő eső'; | cseh *chmura*, (ritkán) *chmoura* [nőnemű] 'sötéten gomolygó, komor zivatarfelhő', (ritkán) *chmour* [hímnemű] 'sötét porfelhő; lehullott befülledt tülevél', N. *chmour* 'lehullott száraz tülevél', N. *chmour* 'erdő fának lehullott lombozata'; szlovák *chmúra* [nőnemű] 'zivatarfelhő'; | felsősorzb régi *khmura* 'ua.'; | alsősorzb *chmura* [nőnemű] 'ua.'; | lengyel *chmura* [nőnemű] 'ua.'; | szlovén *xmúra* [nőnemű] 'felhő', *xmura*, 'zivatarfelhő; futóeső'; mindezek a szavak az ósszláv **xmura*, ill. **xmurъ(jь)* melléknévi alapalakra vezethetők vissza (VASMER, EtSlRusJaz. 4: 250, *хму́ра* a.; EtSlSlJaz. 8: 43–5, **xmura*, **xmurъ(jь)* és **xmurъnъjъ* a.).

Érdeemes megjegyezni, hogy MUNKÁCSI BERNÁT már 1897-ben – a rendelkezésére álló gyér adatok alapján – felvetette elsőként a *komor*-nak szláv, pontosabban orosz eredetét: „Szláv szókincsünk o r o s z r é t e g é n e k ismertető jegyét találjuk Miklosich összehasonlító szótára nyomán indulva a következő, *szorosan egyező alak*kal csupán az oroszból igazolható szavainkban: [...] *komor* : orosz *chmur* : *chmuryj*, *chmurnyj* »düster, mürrisch« [komor, mogorva, borús], *chmuritъ-sja* »finster aussehen« [elkomorodik, elborul]”, majd a szókezdő or. *ch-* ~ m. *k-* szabályosságát igazoló néhány példát követően megjegyzi: „(lengyel[el] *chmura* »regenwolke« [esőfelhő], *pochmurny* »finster« [sötét, komor], valamint cseh *chmoura*, *chmurny* e régi, már a Tihanyi codexben *kumur* alakkal előforduló szónál nem jöhetnek tekintetbe)” (MUNKÁCSI: Ethn. 8: 19.). E zárójelbe tett – ám tévesen kirekesztett – lengyel és cseh adatokra épülő állítása azonban, ma már tudjuk, nem állja meg a helyét.

KNIEZSA ISTVÁN jó másfélszáz év múltával – a *komoly* 'ernst, ernsthaft' melléknév eredetét vizsgálva – szintúgy szót ejtett *komor* szavunkról is (SzlJsz. I/2: 671, *komoly* a.). Miközben helyesnek bizonyult az a feltevése, hogy az első a másodikkal szóhasadással elkülönült változata (TESz. 1: 540, EWUng. 1: 779), a *komor*-nak szláv eredetét határozottan elvetette: „Semmiesetre sem fogadható el – írta – Munkácsi Ethn 8: 19 magyarázata, hogy a szláv *chmura* 'Wolke; felhő' szóból való” (SzlJsz. i. h.). Ámde MUNKÁCSI – láthattuk – egyáltalán nem ezt, hanem ennek éppen az ellenkezőjét állította: vagyis azt, hogy valótlanul tartja a *komor*-nak a *chmura* 'Wolke; felhő' szóból való eredeztetését. KNIEZSA ISTVÁN, sajnos, nem vette észre MUNKÁCSINAK a *komor* eredetét bizonyító orosz adatait.

A magyar *komor* melléknévet láthatóan szabályos hangváltozások alakították ilyenre: az átkerült szó ugyanis előbb *kumur* alakot öltött, majd a magánhangzók nyíltabbá válása (vö. *fuk* > *fok*, *pur* > *por* stb.) létrehozta a *komor* változatot. A szóeleji *ch* ~ m. *k* megfelelésre, illetve a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásának hasonló eseteire l. pl. a m. *kolop* 'filkő' (< lengyel *chłop*), m. *kór* (< szl. *ch[v]or*), m. *kolera* (< lat. *cholera*), valamint a m. *kalász* (< szl. *klasъ*), m. *kalapács* (< szl. *klepačъ*) stb. jövevényszavakat. – A megismert adatok alapján tehát megállapítható: a) a *komor* szavunk kétségtelenül szláv eredetű; b) feltehető átadója egy óukrán vagy óorosz **xmurъ* melléknév lehetett; c) a magyar szó jelentéskörének legjobban talán az ukrán szavakéi felelnek meg.

Mivel az ősszláv **xmurъ*, **xmura* rokon az ősszláv **smurъ* melléknévvel (EtSlJaz. 8: 43–5, **xmura*, **xmurъ(jъ)* és **xmurъnъjъ* a.), indokoltnak tartom áttekinteni a *szomorú* melléknévünkkel kapcsolatos eddigi eredetbeli nézeteket is.

B) Magyar *szomorú* ~ orosz *смурый* ü. – Szakirodalmunk a *szomorú* 1. 'bánatos, bús | szomorúságot kifejező', 2. 'nehezen elviselhető, kellemetlen', 3. 'borús (idő)' melléknév *szomor-* alapszavát a mordvin erza *šumuŕ'dems*, *šumoŕ'dems* 'bánkodik, búsul' szó alapján finnugor kori örökségként tartja számon (TESz. 3: 780). Ennek az egyeztetésnek legnagyobb bizonytalansági tényezője – szerintem – nem is annyira abban rejlik, hogy a magyarral összetartozó(nak vélt) szó csak egyetlen egy távolabbi rokon nyelvből mutatható ki. Ezt az etimológiát jobbra azért tartom elfogadhatatlannak, mert olyan alakítani problémákat generál, amelyek csak e két szó egyeztetése révén nem oldhatók meg. Íme: a magyar *-r-* és a mordvin *-ŕ-* „közelebből meg nem határozható képzőelem”, illetőleg: a *szomorú*-nak, valamint a nyelvjárási *szomoró*-nak szó végi *-ú*-ja, *-ó*-ja, 'vagy igenévképző, vagy melléknévképző, attól függően, hogy az *-r-* ige- avagy névszóképző" (MSzFE. 3: 593).

A felmerült kérdések, szerintem, egyszeriben megoldódnának, ha bizonyossá válna *szomorú* szavunknak – HADROVICS LÁSZLÓ által lehetőségként felvetett (UngEL. 456) – óorosz eredete. Az alábbi tények ezt a felvetést a bizonyosság szintjére emelik. Tudjuk, hogy a **xmurъ*, **xmura* elsődleges melléknévi szófaját éppen a vele rokon eredetű ősszláv **smurъ* melléknév bizonyítja (VASMER, EtSlRusJaz. 4: 250, *хмыра* a.; EtSlJaz. 8: 43–5, **xmura*, **xmurъ(jъ)* és **xmurъnъjъ* a.). A következő adatok alapján nagy valószínűséggel kikövetkeztethető, hogy az ősszláv **smurъ* melléknévnek 'sötét, borús (természeti jelenség, valamint hangulat)' lehetett az eredeti jelentése; vö. or. 1572: *смурый* 'sötétszürke' (П. Я. ЧЕРНЫХ, Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва, 1993. 2: 345, *хмырый* a.), or. 1897: *смұрый* 'sötétszürke; komor', or. N. *смур*, *смұра*, *смұро* 'ua.' (VASMER, EtSlRusJaz. 3: 693, *смұрый* a.), kelet-szibériai or. *смұрты* 'forog, kavarog; zavarba jön; zavarossá válik; sötétedik', kelet-szibériai *смұрты* 'borongóssá válik (az idő)': *Погодка смұрты, на дворъ посмұртыло* [= Borongóssá válik az idő, beborult] (DAL² 1955. 4: 238, *смұрый* a.); bolgár *смуртя се* 'homlokomat ráncolom' és kasub *smura* 'köd' (VASMER, EtSlRusJaz. 3: 693, *смұрый* a.).

Az átvett 'sötét; borús (természeti jelenség, valamint hangulat)' jelentésből könnyen megérthető mind a magyar (*-ú < -ó < R. -ou* melléknévképzős) szó 'bánatos, bús | szomorúságot kifejező' ~ 'borús (idő)' jelentés, mind a *-d'e-* igeképzővel ellátott (MSzFE. 3: 593) mordvin 'bánkodik, búsul' gondolati, érzelmi tartalom. Mindezekből természetszerűen az a tanulság is levonható, hogy a mordvin *šumuŕ'dems*, *šumoŕ'dems* igének *šumuŕ-*, *šumoŕ-* melléknévi alapszava orosz eredetű lehet; ebben a feltevésemben egyébként a mordvin szó hangalakja és jelentése is megerősít. Ne feledjük, hogy az ilyen jellegű külön-külön átvétel természetesen nem tekinthető egyedülállónak. A svéd régi és mai *pina* 'kín, gyötrelm', 'kínozt, gyötört', illetve a középalnémet *pīn(e)* 'kín, gyötrelm', *pīnen* 'kínozt, gyötört' átkerült például a balti finn nyelvekbe; vö. finn *piina* 'kín, szenvedés, gyötrelm', *piinata* 'kínozt, gyötört'; észt *piin* (gen. *piina*) 'kín, gyötrelm, sanyargatás', *piinata*, *piinu(s)tada* 'kínozt, gyötört, sanyargat'; stb. (SSA. 2: 355, *piina* a.). Talán ugyanaz a középalnémet *pīnen* 'kínozt, gyötört' ige bekerült két magyar nyelvjárársba is: Avasújváros: *binyol* (*-olok*, *-ősz*) 'nyaggat, gyötört, zaklat' tárgyas ige: *Jól tudod anyádod binyol:ni* (SzamSz. 1: 93, *binyol* a.); Técső: *binyol* (*-olok*, *-olsz*) 'ua.': *Ne binyold aszt a macskát!* (saját adatom).

4. Magyar *hájkerület* ~ ukrán *омочуни*. – Az ukrán etimológiai szótár szerint a nyelvjárási (többes számú) *омочуни* 'a sertés belén levő kövérség, háj', 'kiolvasztott szalonnazsír töpörttyével együtt' főnévnek, valamint nyelvjárási (egyes számú) *омочина* 'belsőségek' változatának etimológiája azért „nem teljesen világos” [не зовсім ясне], mert két számba vehető magyarázata van: összetartozhat mind az *омочіуни* [= *o* + *мочіуни*] 'körülvesz, körülzár', mind pedig az *омекмү* [= *o* + *мекмү*] '(gyertya, szalonna, zsír stb. hő hatására) megolvad, folyós lesz', „megfolyik” igével. Ha az első feltevés igaz – véli az ukrán szócikk írója –, akkor 'a belet körülvevő, körülfogó háj' a megnevezés alapja; de ha a második megközelítés a valós, akkor 'az olvasztás révén lefolyó hájzsír' áll a megnevezés szemléleti hátterében (EtSIUkrM. 4: 234). – Ezt a kételyt segítik megoldani, úgy vélem, a következő magyar nyelvjárási szavak: *hájkerület* főnév: 1. *hájkerület* (Hajdúhadház) 'a disznó belén levő kövérség, háj; csepesháj'; 2. *hájkerület* (Hódmezővásárhely), *hájkerület* (Hajdúnánás), *hájkerület* (Nemesgörzsöny) 'húsos rész a disznó hája körül' (ÚMTsz. 2: 797); *hájkerület* 'húsos rész a sertés hája körül' (SzamSz. 1: 350); | *hájkerítő* főnév: *hájkerítőbe* (határozós alak: Szentgál), *hájkerítőbe* (határozós alak: Zselic) 'a hájat borító hártya'; | *hájkere* főnév: 1. *hájkere* (Kötcse) 'a hájat borító hártya, háj; csepesháj', 2. *hájkere* (Szentgál) 'húsos rész a disznó hája körül' (ÚMTsz. 2: 797). A magyar nyelvjárási *hájkerület*, *hájkerítő* és *hájkere* összetételeknek *kerület*, *kerítő* és *kere* utótagjai a finnugor kori ősi örökségünkhöz tartozó *ker*-alapszó származékai (TESz. 2: 464 *kerül* a.); vö. *terület*, *terítő*; *szédület*, *szédítő*. A *kere* alakváltozat -e-je eredetileg folyamatos melléknévi igenévképző, vö. *lenge*, *penge*, *pörge*, *szüle* stb. Mind a három utótagnak valamennyi jelentése a 'körülvevés, körülfogás' jelentésből érthető; ezt egyébként a *kerít* igének nyelvtörténetileg igazolt 'körülvesz, körülfog' eredeti jelentése is megerősíti (uo.). – Megállapíthatjuk tehát, hogy a címbeli ukrán szó minden bizonnyal a 'körülvesz, körülfog, körülzár' jelentésű *o* + *мочіуни* prepozíciós igével tartozik össze, ezért elsődlegesnek 'a sertés belén levő kövérség, háj' értelmezést kell tekintenünk.

5. Magyar *ízék* ~ ukrán *із'їду*. – Az *ízék* főnév nyelvjárásaink jól ismert szava. Jelentései: 1. 'szálas takarmány hulladéka, amelyet alomnak, ill. a jószág által lerágott kukoricaszár, amelyet tüzelőnek használnak', 2. 'emberi eledel hulladéka'; rég(ebb)i és mai alakváltozatai közül a következőket emelem ki: *ízék*, *ízék*, *üzék*; *üszék*; *iszény*, *üszény*; *izég*; *izénk*, *iszéng*, *üszéng*, *üszöng*, *üszéng*; *üszénk*; *ízélék*, *ézelék* (MTsz. 970, ÚMTsz. 2: 1125, MNyA. 34: *szár: a kukoricáé; ha a marha lerágta*; uo. 514: *íz [izik alakban is]*; Nyr. 1979: 227). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a címszóra vonatkozó alábbi tudnivalót foglalja magába: „Származékszó: alapszava a 'tag, ízület' jelentésű *íz*² főnév; képzője azonos az *ágyék*, *árnyék*, *fazék* stb. denominális főnévével. Azonos jelentésben az alapszó -*lék* képzős származéka is használatos: *ézelék*, *ízélék* (MNyA. *kukoricakóró* a.). Az *nk*, *ng* végű formák [az *iszéng*, *üszéng*, *izénk*, *üszénk*-féléről van szó; M. S.] *n*-je valószínűleg szervetlen járulékhang. A R. és N. *iszény*, *üszény* 'ízék' (vö.: 1834: KASSAI 3: 60, MTsz.) esetleg szintén az *íz*²-*n* ~ -*ny* képzős származéka (vö. *gyertyán*, R. *gyümölcsény* stb.). – A szó nyelvjárási szinten az egész nyelvterületen él” (TESz. 2: 252). Az *ízék*-nek és *iszény* változatának származékszóként való magyarázatát elsőként CZUCZOR és FOGARASI vetette fel: „Gyöke [alapszava] a bütököt, csomót, tört részt, tagot jelentő *íz*” (CzF. 3: 195, *ízék*, *izék*; l. még: CzF. 3: 193, *íz*² a.). Ezt a véleményt tette magáévá – többek között – az MSzFE. (2: 332, *íz*² a.) munkaközössége is.

Az alábbi szláv szavak ellenben arra készítetnek, hogy változtassunk az *ízék*-ről, mint magyar származékszóról vallott eddigi nézetünkön: ukrán N. *з'їди, -дів* [hímmem, többes sz.] ~ *з'їдини, -дин* [nőnem, többes sz.], *з'їддя, -дя* [semlegesnem] 'füevő jószág takarmányhulladéka' (HRINČENKO 2: 155): *Яка кучугура з'їдів – хоч би на топливо брали* [= Micsoda hatalmas ízgyahalom – legalább tüzelőnek vinnék el (az emberek)] (uo. 2: 335, *кучугура* a.); N. *зіїєди, зіїєди, зіїєж'ї, зіїєдини* [többes sz.] 'szálás takarmány hulladéka' (M. B. НИКОНЧУК, Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся. Київ, 1979. 190); fehérorosz *з'едкі* [csak többes számban] 'takarmányhulladék' (К. А. КРАПІВА, Беларуская-рускі слоўнік. Москва, 1962. 335); orosz *сѣбды* 'múlt évről megmaradt lekaszálatlan fű'; 'fűmaradvány, amelyt a jószág nem legelt le'; 'hó alatti fű'; 'a hó olvadásával elötűnő fű' (DAL² 1955. 4: 373, *сѣбдаты, сѣбсть* a.). Az ukrán meg az orosz szavak igekötős összetételek, amelyeknek *з- ~ із-*, illetve *сѣ-* elemei az összsláv **ъз-*-re mennek vissza, utótagjuk pedig az összsláv **ѣдъ* 'étel' folytatói; vö. összsláv **ѣsti* < **ѣdти* 'eszik' (EtSlJaz. 6: 6, **ъз* a. és 6: 53, **ѣsti*, **ѣдтъ* a.; l. még: uo. 9: 26, **ъзѣsti*, **ъзѣдтъ* a.). Etimológiailag összefügg az *ebéd* és a *medve* szláv eredetijének utótagjával (TESz. 1: 702, *ebéd* a. és 2: 873, *medve* a.). Ugyannak az összsláv **ѣдъ* tőnek a folytatói például a következő igekötős szavak is: ukrán nyelvjárási *ноїєд'ї, перѣїєди, недѣїєди, об'їєди* 'szálás takarmány hulladéka' (M. B. НИКОНЧУК, Матеріали... 1979. 190; EtSlUkrM. 2: 325, *їєди* a.); fehérorosz *недаєдкі, -дкаї* 'takarmányhulladék' (Беларуская-рускі слоўнік. Москва, 1953. 346); orosz *обѣди* 'takarmányhulladék' (VASMER, EtSlRusJaz. 4: 549, *ядъ* a.).

Visszatérve a magyar *ízék*-hez fordítsunk figyelmet először arra, hogy nyelvtérületünk északkeleti részén az alábbi – a szakirodalomban alig ismert – alakváltozatokkal élnek: Tárpa: *iz'ęgy ~ csutkaiz'ęgy* 'a kukorica szára leetetés után' (MNYj. 1962. 8: 92); Técső: *kóuróizigizig* 'ua.'; valamint 'takarmányhulladék' jelentésben: Nagydobrony, Beregrákos: *izigy*; Izsnyéte: *izigy ~ ięzy*; Gát: *izigy*; Eszeny, Fornos, Szernye: *izęgy ~ izig*; Jánosi: *izęik*; „Azér mongyuk *izęiknek*, mer a jószág k i i z l e l t e a [széna] javát, és ez megmaratt”; Técső: *izig ~ izigy* (saját gyűjtésem). Ezek az *izęgy*-féle változatok áll(hat)nak szerintem a legközelebb az eredeti forrásukhoz: a 'takarmányhulladék' jelentésű ukrán R. **izjidъ*-hez.

Anélkül, hogy a továbbiakban vállalkoznék a hozzánk átkerült szó magyar vonatkozású hang- és alaktani részleteinek tisztázására, fel kívánom hívni a figyelmet a következőkre: a) Alakváltozatainak jelentős hányadát jobbára téves képzettársítás – népetimológia – hozta létre. – b) A legnagyobb elterjedtségű *ízék ~ izék*-félék, valamint a kevésbé gyakori *izelík ~ izelék ~ ézelék* formák jól láttatják az *iz*¹ 'ízérzet' és *iz*² 'tag, ízület' jelentésű homonimáknak népetimológiás hatását. – c) Bizton állítható, hogy az *-nk ~ -ng* végűek *-n*-je szeretlen járulékhang. – d) Az *iszęny ~ üszęny* végű formák *-ny*-je viszont aligha lehet képző, inkább vélem dezaffrikálódás eredményének, vö. *Egyed > Enyed*. – e) Több népetimológiával viselős változatról azonban aligha dönthető el teljes biztonsággal, hogy hangtani vagy alaktani fejlemény részese-e. – Mivel ezek a kérdőjelek az *ízék* szó magyar életére vonatkoznak, semmiképpen sem ingathatják meg jövevény voltának tényét.

6. V é g k ö v e t k e z t e t é s . – Úgy gondolom tehát, hogy az olyan onomasziológiai megegyező szópárok, amelyek az itt bemutatott „egyiket a másikkal feltáró”, mintegy „átüzenő” – összehasonlító – vizsgálati módszeren alapulnak, az esetek legnagyobb részében biztos fogódzót adhatnak a róluk vallott eddigi szemasziológiai és/vagy eredetbeli nézet(ek) tisztázásának lehetőségeire.